

Πρόλογος

Μικρό παιδί, ήμουν δεν ήμουν σχολιαρούδι τέλος του '50 στην Ήπειρο, με έπαιρνε πάντοτε μαζί της για να πάμε ποδαρόδρομο στο πανηγύρι του χωριού –γιόρταζε τον Αί-Κωνσταντίνο– όπου είχε μεγαλώσει. Η γιαγιά μου, η θρυλική μανίτσα, φρόντιζε να με ενημερώνει για το πανηγύρι: πόσος κόσμος μαζευτόταν στην εκκλησία όταν αυτή ήταν ακόμη ανύπαντρο κοριτσόπουλο πριν από το '12, ποιος ήταν ο πιο καλός χορευτής, ποια γυναίκα τραγουδούσε καλύτερα, από πού ήταν τα βιολιά, από ποια χωριά ερχόταν ξένος κόσμος. Μου έλεγε και για τα τωρινά: ποιος χορεύει ποιο τραγούδι, ποιος είναι κουβαρντάς και ποιος χορεύει, μερακλωμένος αλλά άφραγκος, περιμένοντας να πληρώσει κάποιος φίλος ή συγγενής. Όλα μου τα αποκάλυπτε, αλλά πληροφορίες ότι οι οργανοπαίχτες είναι αλλοδαποί ή αλλογενείς, ότι απλώς ισχυρίζονταν πως είναι Έλληνες το γένος, είτε δεν είχε είτε μου τις απέκρυπτε επιμελώς, αφήνοντάς με να απολαύσω τις μαγικές στιγμές του πανηγυριού ανεπηρέαστος από τα στερεότυπα που θα κατέκλυζαν τη συνείδηση ενός πιτσιρικά αν άκουγε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, με προετοίμαζε για τη ζυγιά, αναφέροντας είτε το συλλογικό της όνομα είτε το όνομα του κλαριτζή. Περιμέναμε να δούμε αν είναι οι Χαλκιάδες, ο Νικο-Ψήνας ή τα Σιμάκια – αυτοί συνήθως είχαν τα χωριά της Λάκκας. Έτσι όχι μόνο δεν έβρισκα τίποτα ξένο στους γύφτους, αλλά τους χάζενα, από κάποια απόσταση, όρθιος με τις ώρες, μαγεμένος από τον ήχο του κλα-

ρίνου, του βιολιού, του λαούτου και το ρυθμό από το ντέφι, ονειρευόμενος κάποτε, όταν μεγαλώσω, να μπορώ και εγώ να παίζω ένα από αυτά τα ωραία όργανα. Έβλεπα τη ζυγιά να παίζει κάτω από τη μεγάλη βαλανιδιά και τους χορευτές να μερακλώνονται και να χορεύουν σαν να ήταν κι εκείνοι προέκταση της ζυγιάς, κουρδισμένοι με τα όργανα και δεμένοι με το τραγούδι. Οι γύφτοι, οι χορευτές, οι πραγματευτάδες, οι επίσημοι του χωριού, όλοι μου φαίνονταν αρμονικά τοποθετημένοι στη θέση τους μέσα στον κόσμο του πανηγυριού, όλοι δικοί μου άνθρωποι, οικείοι – κι ας γνώριζα μόνο τη γιαγιά μου. Άκουγα τις παραγγελίες των τραγουδιών να δίνονται και να παίζονται, τους χορευτές να μπαίνουν στο ρόλο του μαέστρου και με χειρονομίες να στέλνουν σήματα στους οργανοπαίχτες για το ρυθμό και την ένταση, το καλαμπούρι και το πείραγμα, το γέλιο αλλά και την ιερότητα όπου την απαιτούσε η στιγμή, και ήμουν βέβαιος ότι αυτός ο κόσμος δεν ήταν ξένος. Αν καμιά φορά τύχαινε να είναι στο πανηγύρι και κανένας πραγματικός ξένος, από αυτούς που έστελνε στα χωριά μια ελβετική οργάνωση να διορθώσουν τα χαντάκια για τα ποτιστικά, ξεχώριζε απ' όλους σαν τη μύγα μες στο γάλα: από τα παιδιά, από τους χορευτές, από τους επισήμους, από τους γύφτους. Έξω από τα νερά του, προσπαθούσε να καταλάβει τι γίνεται μπροστά στα μάτια του, να μαντέψει τι θα γίνει την επόμενη στιγμή, ψάχνοντας να βρει πρόδρομο νόημα στα ψαλίδια του τσάμικου, στην αργή τελετουργία του πωγωνήσιου, στα κλωθογυρίσματα του καλαματιανού και στο κόλλημα του πενηντάρικου στη φαλάκρα του κλαριντζή.

Το μεσημέρι που οι πανηγυριώτες πηγαίναμε στους συγγενείς για «γιώμα», δεν έβλεπα την ώρα να τελειώσουν οι κουβέντες και το πιοτί, να τρέξω στο μεσοχώρι όπου θα συνεχιζόταν το γλέντι. Να στηθώ ξανά απέναντι από τη ζυγιά και να ακούω τα όργανα να κουρδίζουν, να δένει ο κλαριντζής το κλαρίνο του και να δίνει τη φωνή στο λαούτο και στο βιολί, να σφίγγεται το δέγμα στο ντέφι. Και να ξαναρχίζουν με τραγούδια της τάβλας, μέχρι να 'ρθουν οι πανηγυριώτες.

Αν σε ένα τέτοιο πανηγύρι ερχόταν ένας από τους σημερινούς τσιγγανολόγους της σειράς για να μας πει ότι η μουσική που ακούμε δεν είναι ηπειρωτική αλλά τσιγγάνικη, ότι οι «δρόμοι των Τσιγγάνων είναι μακρινοί και μουσικοί», δρόμοι μιας «φυλής που εξάπτει τη φαντασία και η οποία στις ατελείωτες μετακινήσεις της κουβαλάει φλογερούς έρωτες και τραγούδια», μιας «φυλής που προσεγγίζεται με εξωτικό τρόπο, ενώ η ίδια επιμένει διαχρονικά στις πολιτιστικές της συνήθειες, ό,τι και αν έχει αλλάξει γύρω της», ότι οι γύφτοι είναι περίπου αλλοδαποί, γιατί οι πρόγονοί τους ήρθαν από την Ινδία, ότι ψάχνουν να βρουν τα κέρματα που πετάνε στο χώμα οι χορευτές, επειδή είναι από χαρακτήρα φιλοχρήματοι, ότι είναι μαέστροι στην τέχνη επειδή τα δάχτυλα είναι προέκταση της γύφτικης ψυχής, κι όχι επειδή κόπιασαν χρόνια σαν μαθητούδια δίπλα σε κάποιο παλαιότερο, θα τον παίρνανε σηκωτό να τον πάνε παρέκει, να μη μας χαλάσει το πανηγύρι με τις ασυναρτησίες που λέει, μεθυσμένος άνθρωπος.

Χρειάστηκαν μερικές δεκαετίες για να «μάθω» ότι οι γύφτοι είναι μειονότητα, ότι έχουν διαφορετικό χαρακτήρα –έστω «πολιτισμική ταυτότητα»– από «μας», ότι από τα παπούτσια τους ακόμη δεν έχει πέσει όλη η ινδική λάσπη, ότι προτιμούν το τσαντίρι ακόμα κι αν τους χαρίσεις παλάτι, ότι στήνουν τις σκηνές κατά προτίμηση στις κοίτες ποταμών, καθώς αρέσκονται στον κίνδυνο αλλά και επειδή είναι παιδιά της φύσης –ένα είδος χίπις με λούμπεν προέλευση–, ότι έχουν πολλές δοξασίες και προλήψεις ενώ όλοι οι άλλοι γύρω τους σκέφτονται εδώ και χρόνια ορθολογικά, άσχετα αν οι αστρολόγοι και οι «αναλυτές» κάνουν χρυσές δουλειές, ότι δεν αρέσκονται σε κλειστούς χώρους και γι' αυτό δεν πάνε σχολείο, ότι δεν αναζητούν ξενοδοχεία όταν μετακινούνται διότι έχουν άλλο πρότυπο «κατοικείν».

Θα έτριζαν τα κόκαλα του μεγάλου μάστορα του ηπειρωτικού κλαρίνου, του μπάριμπα Τάσου Χαλκιά, του ανθρώπου που όταν έπαιζε στο κέντρο όπου δούλευε στην Ουάσινγκτον μοι-

ρολόγια από την πατρίδα του έκλαιγε από νόστο, διαφεύδοντας οικτρά τον Παλαμά με το φαντασιακό του γύφτο, αν άκουγε κάποιους να του λένε ότι οι γύφτοι δεν έχουν πατρίδα, ότι φιλοξενούμενοι είναι εκεί όπου είναι. Όποιος δεν καταλαβαίνει ότι ο Τζάρας, ο Χαρισιάδης, ο Χαλκιάς, ο Σούκας, ο Καραγιάννης, ο Σαλέας και αμέτρητοι άλλοι μουσικοί του δημοτικού τραγουδιού και δημιουργοί των μουσικών συμβόλων της ελληνικής ταυτότητας έχουν πατρίδα, μάλλον δεν έχει καταλάβει καμιά από τις νότες τους. Αλλά η δυσκολία να καταλάβει κανείς τι γίνεται στο πανηγύρι δεν έρχεται μόνο όταν μεθά από ούζο. Έρχεται και από μεθύσι με ιδέες και ιδεοληψίες. Όπως για το ούζο, όμως, έτσι και για τις ιδεοληψίες που θολώνουν τη νηφάλια και κριτική όραση, υπάρχουν αντιδοτα.

Ένα τέτοιο, αθόρυβο αλλά ισχυρό, αντίδοτο στις ιδεοληψίες που συνοδεύουν τις μόδες του δημόσιου λόγου για τους Ρόμηδες (Τσιγγάνους/Γύφτους) στη σημερινή Ελλάδα προσφέρει στην ακαδημαϊκή και την ευρύτερη αγορά η Αλίκη Βαξεβάνογλου με το ανά χειράς βιβλίο. Η συγγραφέας, που δεν μασάει μεν αλλά μετράει με προσοχή τα λόγια της, συζητά την επιμονή των ομιλητών –ειδικών, δήθεν ειδικών, δημοσιογράφων, πολιτικών, παραγωγών θεάματος κ.ά.– στη συλλογική ταυτότητα «Τσιγγάνος», επιχειρώντας μέσα από μια μεθοδολογικά προσεγμένη, θεωρητικά επαρκώς θεμελιωμένη, πολιτικά υποψιασμένη και επικοινωνιακά προσπελάσιμη έως απολαυστική εργασία να δείξει ποιος έχει τι είδους κίνητρα να δημιουργεί και να αναπαράγει μέσα από το δημόσιο λόγο τον Τσιγγάνο ως ξεχωριστό συλλογικό υποκείμενο –ανάλογα με το προφίλ του δημιουργού–, ως άτομο με πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, με ξεχωριστή πολιτισμική ταυτότητα, μέχρι να καταλήξει στην ξεχωριστή, εννοείται μη περικλειόμενη στην ελληνική, εθνική ή εθνική ταυτότητα.

Δείχνει ότι η άμυνα της ομάδας απέναντι σ' αυτή την πλημμυρίδα ετεροπροσδιοριστικών εικόνων, ενώ υπάρχει, είναι προς το παρόν πολύ αδύναμη. Εύστοχα παρατηρεί ότι οι μηχα-

νισμοί πίσω από την προώθηση μιας εικόνας του Τσιγγάνου στην Ελλάδα ως «άλλου λαού» –αλλιώς: οι μηχανισμοί κατασκευής και αναπαραγωγής του εθνοτικού ορίου «Τσιγγάνος»– δεν είναι μόνο και δεν είναι κυρίως εγχώριοι, αλλά αρδεύονται από την κυρίαρχη αυτή την εποχή θεσμική σκέψη της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Πώς γνωρίζει ο μέσος Έλληνας πολίτης, το μέλος της ελληνικής επικοινωνιακής κοινότητας, όσα «γνωρίζει» γύρω από τους Τσιγγάνους/Γύφτους; Από ποιες δεξαμενές γνώσης και εμπειρίας αντλεί; Πόσο δεσμεύεται από το περιεχόμενο αυτής της άντλησης, της στάσης και των πρακτικών που διαμορφώνει απέναντι στον εν λόγω πληθυσμό; Πώς μαθαίνει να σκέφτεται και να μιλά για τους Τσιγγάνους, να χρησιμοποιεί «σωστά» τις προσωπικές και κτητικές αντωνυμίες, τα πρόσωπα του ρήματος, να συνδέει τη λέξη «μειονότητα» με τον πληθυσμό αυτό, να βλέπει πίσω από το κοινωνικό περιθώριο τη «φυλή»; Να συνδέει –ανάλογα με το εύρος της γνώσης του– τις Ινδίες ή την Αίγυπτο με τους καταυλισμούς και τα παραπήγματα, με την παρδαλή Ρομανί (όταν υπάρχει), με τα έθιμα της αγνότητας, με τον πρώιμο γάμο και το κλέψιμο της νύφης, ακολουθώντας πιστά την παράδοση που εγκαινίασε ο Γερμανός τσιγγανολόγος H.M.G. Grellmann το 1780 στο Göttingen και ακολούθησαν σχεδόν όλοι οι μεταγενέστεροι Ευρωπαίοι τσιγγανολόγοι, από τον George Borrow και τον Robert Ritter –το θεσμικό τσιγγανολόγο του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού– μέχρι τον Angus Fraser. Μέσω ποιου μηχανισμού μετατρέπονται οι στρατηγικές επιβίωσης ατόμων που έχουν –κυρίως μέσω της απουσίας εκπαίδευσης και κατάρτισης σε συνδυασμό με πρακτικές συστηματικού εξοστρακισμού εκ μέρους της κοινωνίας– κομμένες τις γέφυρες για την πρόσβαση στους συμβολικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς πόρους, σε διαχρονική πολιτισμική ταυτότητα, σε «φύση» του Τσιγγάνου.

Η συγγραφέας δείχνει ότι στις σύγχρονες κοινωνίες τις ταχιδάκτυλουργικές αυτές ικανότητες θα πρέπει να τις αναζητή-

σει κανείς σε πηγές επιρροής όπως η εκπαίδευση και ο δημόσιος λόγος, έτσι όπως υπηρετείται από τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας. Δεν είναι τόσο η εμπειρία κάποιου με άτομα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας που διαμορφώνει την αντίληψή μας γι' αυτά όσο οι προϋπάρχουσες της εμπειρίας «υποδοχές» στη συνείδηση των ατόμων, οι οποίες τείνουν να δεσμεύουν τις πιθανές επεξεργασίες αυτής της εμπειρίας.

Η μελέτη της Αλίκης Βάξεβάνογλου –η πρώτη ανάμεσα σε μια σειρά από αντίστοιχες μελέτες με διαφορετική θεματική οι οποίες εκπονήθηκαν στο πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος «Εκπαιδευτική Ένταξη Τσιγγανοπαίδων» στον Τομέα Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων– αποτελεί μια σημαντική συμβολή στον κριτικό στοχασμό γύρω από τους μηχανισμούς συγκρότησης, διάχυσης και αναπαραγωγής της (στερεο)τυπικής εικόνας για τον Τσιγγάνο στην Ελλάδα. Γι' αυτό το λόγο το βιβλίο αυτό λειτουργεί και ως κοινωνική και πολιτική κριτική στις σύγχρονες μυθολογίες γύρω από την πολιτισμική ταυτότητα αλλά και εναντίον όλων εκείνων των κοινωνικών εκπαιδευτικών και πολιτικών πρακτικών στις οποίες οι μυθολογίες αυτές εβάλλουν, καθώς επίσης εναντίον των πρακτικών λόγου που τις νομιμοποιούν.

Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, καθηγητής
Τμήμα ΦΠΨ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων